

ЕВАНГЕЛИЧКА ЦРКВА – БИТЕФ ТЕАТАР У БЕОГРАДУ

УДК 725.822(497.11) ; 726.77(497.11)

Евангеличка црква, данас Битеф театар, подигнута је у периоду 1940–1943. године на скверу формираном сустицањем Кнез Милетине и Дринчићеве улице. Пратећи судбину државе и народа, овај јединствени објекат београдског градитељства, изграђен пред сам почетак Другог светског рата, представља показатељ у којој мери историјске и друштвене околности утичу на судбину једне грађевине. И поред чињенице да је више пута мењала своју намену, грађевина је до данас сачувала свој изворни изглед, док је унутрашњост претрпела извесне измене током адаптације објекта 1989. године. Очување интегритета грађевине и достојанства њене првобитне сакралне намене, као и презентовање историјских, културних, естетских, архитектонских и грађевинских вредности, били су главни критеријуми за опредељење Службе заштите да објекат буде адаптиран за потребе авангардног позоришта Битеф театар, које у њему ради више од двадесет година.

Уједињењем јужнословенских народа и формирањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд је постао престоница вишенационалне и вишеконфесионалне државе. Смештен на тремеђи католицизма, православља и ислама, Београд је од своје најстарије историје окупљао вернике различитих припадности укључујући и јудаизам и протестантизам, који су уносили нову културу и доприносили богатству различитости. Хришћанство се на просторима данашње Србије проширило у периоду од првог до четвртог века. Јудаизам је, као прва и најстарија монотеистичка религија, био присутан на овим просторима такође још из периода Римске империје. Турска освајања током средњег века, поред тога што су подстакла досељавање исламског становништва и прелазак дела домаћег живља у ислам, продубљивала су регионалне разлике између хришћанских цркава.¹

Сл. 1. Евангеличка црква, данас Бишеф театар, 2010.

Протестантизам је почео да се шири у Србији у најранијем периоду свог настанка. Србија је одувек представљала раскрсницу путева и „обећану земљу“ за многе занатлије, војнике, трговце и раднике, првенствено Немце, Словаке, Чехе и Мађаре, међу којима је био и знатан број протестаната. Међутим, мало је сачуваних докумената који сведоче о постојању протестантизма на нашим просторима пре осамнаестог века.²

Прво насељавање протестаната забележено је након повлачења Турака, иако је инструкција аустријског цара Леополда I из 1687. године подразумевала дозволу насељавања области „јужно од Сегедина“ искључиво католичким поданицима. Сличну политику током осамнаестог века заступали су аустријска царица Марија Терезија и њен наследник Јосиф II, чијем су се позиву за насељавање јужних делова царевине (данас Војводина и Славонија) првенствено одазвали Немци, Словаци, Чеси и Мађари. Наредно велико насељавање уследило је у периоду 1717–1739. године, када је немачки принц Еуген Савојски поново ставио Београд под аустријску власт. Том приликом, нарочито у Банату, настале су многе немачке насеобине, углавном сачињене од протестантског становништва. У Београд је пристигло 400 немачких породица које су биле ангажоване на изградњи новог градског утврђења.³ Даљи прилив досељеника

из Моравске, немачких делова Чешке и других делова Хабзбуршког царства у Београд и Србију забележен је током такозване треће аустријске владавине 1790–1791. године.

Непосредно по стицању државне самосталности и кнежевске титуле, потврђене доношењем Хатишерифа 1830. године, кнез Милош Обреновић је почео да размишља о оснивању немачких колонија. Уз обећање да ће се постарати за регулисање црквених потреба немачког народа, он је иницирао геолошка ископавања рударског инжењера Фон Хердера, у намери да тако подстакне долазак саксонских Немаца у Србију. Прва немачка колонија са око двадесет породица стигла је 1839. године, а њено увећавање је већ четрдесетих година подстакло размишљање о оснивању немачке евангеличке заједнице. Према сачуваним изворима из 1833. године, београдски евангелисти су за богослужење користили један стари турски објект у тадашњој абацијској улици (данас Краљице Наталије), који није био изворно сакралног карактера нити је у потпуности одговарао стварним потребама верника.⁴ Становници Београда средином деветнаестог века били су припадници „хришћанске вере сва три обреда“, а пописи из тог периода говоре о око три хиљаде страних поданика који су редовно боравили у Београду.

Кнежевина Србија је још 9. септембра 1853. године донела књажевски указ којим се регулишу односи и верска права неправославних хришћана, лутерана и калвиниста, што потврђује да се београдска протестантска заједница развијала независно од војвођанске. Само десет дана након доношења указа основана је Београдска протестантска општина, што се временски покlopило с намерама лутеранске Унутрашње мисије у Немачкој да поспешу верски и школски живот лутерана у дијаспори. То је, између осталог, подразумевало успостављање Београда као једног од дванаест „центара за душебрижништво у југоисточној Европи“.⁵

Под покровитељством Фон Мојзебаха (Von Meusebach), краљевског пруског конзула за подунавске краљевине, уз обећање да ће заједно са оснивањем пруског конзулата у Београд послати и једног евангеличког свештеника, конституисана је 1853. године заједница и изабран одбор, који је покренуо преговоре са Евангеличким црквеним надсаветом. Удружење „Густав-Адолф“ из Берлина обезбедило је средства за рад свештеника, а већ у пролеће 1854. године одржано је и прво редовно богослужење. Попут евангеличких црквених заједница у Букурешту и Јашију, 26. марта 1854. године и београдска црквена општина стављена је „под заштиту пруске покрајинске цркве“, а 30. марта је донета одлука о оснивању „школе на немачком језику“. Први свештеник ове црквене општине био је Карл Хајнрих Теодор Граун из Витенберга (Carl Heinrich Theodor Graun, Wittenberg), који је у периоду од 1854. до 1858. године уједно вршио и дужност вероучитеља.

Међутим, кнежев указ из 1853. године није био први законски акт који је регулисао питања вероисповедања у Србији. Он се ослањао на раније српско законодавство које се односило на положај неправославних становника. Још је Устав Кнежевине Србије из 1835. године, у члановима 97 и 98 предвиђао да „свако вјероисповеданије у Србији има право свршавати богослуженије своје слободно, по својим обредима и свако ће бити покровитељствовано од правитељства Српског“, као и да се „заклињање људи који нису православног источног вјероисповеданија свршава по обредима њине цркве“. О људским и верским правима говори и Српски грађански законик из 1844. године у члану 53: „Закони ови узимају и права житеља српских и странаца другог вероисповедања у заштиту и допуштају им и уживање грађанских права у толико, у колико не би они законом нарочито ограничени били“.⁶ Живот и рад протестантске општине регулисали су и други српски владари. Кнез Михаило је посебним законима регулисао питање наплате такси свештеника аугсбуршке вероисповести, као и њихову обавезу да донете одлуке спроводе уз одобрење српских власти.⁷

Кнез Александар Карађорђевић је 20. маја 1858. године „са сагласјем Совјета“ донео указ на основу којег је евангеличка заједница призната и додељена су јој финансијска средства „од 5.000 гулдена за изградњу цркве и гробља“, као и годишња субвенција за одржавање црквених поседа и деловање свештеника. У „Правилу установљења общества аугсбуршког вјероисповеданија у Београду, с правом духовног пастира имати и да општину саставе“, између осталог је стајало: „Общество ово имаће сопствену капелу а кад му новчана средства дозволе и своју цркву овде у Београду на месту које му се од надлежне земаљске власти означи. Чланови овог общества и сам пастор имају бити грађани српски...“⁸

Међутим, династичка смена у Србији 1859. године одложила је решавање питања изградње црквеног објекта за неко време. По доласку на српски престо по други пут, кнез Милош је 16. априла 1860. године, на заузимање пруског конзула Меронија и кнеза Михаила, „поданицима вјероисповједанија аугсбуршког“ дао на коришћење капелу у Улици Вука Караџића 7. Ова капела, позната под именом „Лазарева црква“, првобитно је била подигнута за потребе католичке заједнице у Београду. Још је 16. јуна 1855. године кнез Александар Карађорђевић донео одлуку о грађењу цркве за малобројне „српске поданике католичког вјероисповједанија житеља београдских“. За изградњу „цркве од камена и квартира за свештеника од цигле са дирецима“ одобрена је сума од 2.000 талира и уступљен је државни плац на којем се некада налазила кућа кнеза Симе Марковића „близу Делијске чесме, до цамије, преко пута баште кнеза Александра“. Међутим, када је грађевина завршена, католичка заједница одбила је да преузме цркву, како записи савременика сведоче, из два разлога – јер су српске власти захтевале да свештеник католичке цркве мора да буде српски поданик, као и због одбијања самог свештеника да се усели у цркву смештену „у турском крају“.¹⁰

Црква скромних размера, са дрвеним звоником изнад главног улаза у подужној осовини и са по три правоугаона прозора на обе бочне фасаде, саграђена је према пројекту Франца Зеленог. Налазила се у непосредној близини Дефтердарове цамије, у залеђу плаца (баште) на којем је касније подигнута Српска академија наука и уметности. Унутрашњост цркве, димензија 5,5 x 11,5 метара решена је као јединствен сакрални простор. Капела је освештана 22. јула 1860. године у присуству високих гостију: кнежевог личног ађутанта, конзула Пруске, Аустрије, Енглеске и многих великодостојника и пријатеља заједнице, а уз њу је убрзо подигнут црквени дом са учионицом, у којој су радили и српски и немачки учитељ.¹¹ Црква је од 1860. године добила и прихватилиште за болесне, као и богату библиотеку сакупљену

Сл. 2. И. В. Громан, Луџеранска црква у Улици Вука Караџића 7, 1876–1878.

залагањем њених верника, а сама школа је стицала све веће поверење међу Србима и католицима у Београду. Касније је украшена „звоном из Хановера, сребрним посуђем за причест из Целеа, уметнички израђеном сребрном посудом за крштење из Берлина и распећем и свећњацима од пруског конзула, господина ритера Меронија“.¹² Ова зграда је наредних деценија служила као црквена грађевина свим протестантима који су боравили у Београду, без обзира на њихову деноминацијску припадност. Црква, као и луџеранска школа која се уз њу налазила, продате су 1937. године, а током 1938/1939. године и порушене.

Прва евангеличка црквена општина званично је призната 17. јуна 1863. године од стране Евангеличког врховног савета у Берлину. Статутом Евангеличке црквене општине из 1898. године, објављеним на немачком језику, којим је за београдску црквену заједницу престао да важи претходни статут од 1. јануара 1860. године, одређено је да се Служба Божија одвија према правилима Пруске земаљске цркве, чији је београдска заједница саставни део, а по одобрењу Министарства унутрашњих послова Краљевине Србије. Највеће протестантске заједнице, Луџеранска (протестанти аугзбуршке исповести) и Реформатска црква (протестанти хелветске исповести),¹³ биле су признате у Краљевини Србији још почетком двадесетог века. Уставом из 1901. године признато је постојање раније прихваћених вероисповести у Србији, укључујући и протестанте.¹⁴ Постојање евангеличке цркве у Београду потврђено је још једном 1907. године статутом који је својим потписом потврдио и Андра Николић, тадашњи министар образовања и верских питања. У документу се наводи да од свог оснивања црква има чланове аугзбуршке

исповести (луџерани) и хелветске исповести (реформатори). Угарски посланик у Београду 26. октобра 1911. износи податак да протестантска општина у Београду има Немце, Аустријанце, Мађаре, Швајцарце и Швеђане, као и да им је држава дала 3.000 динара на име помоћи.¹⁵

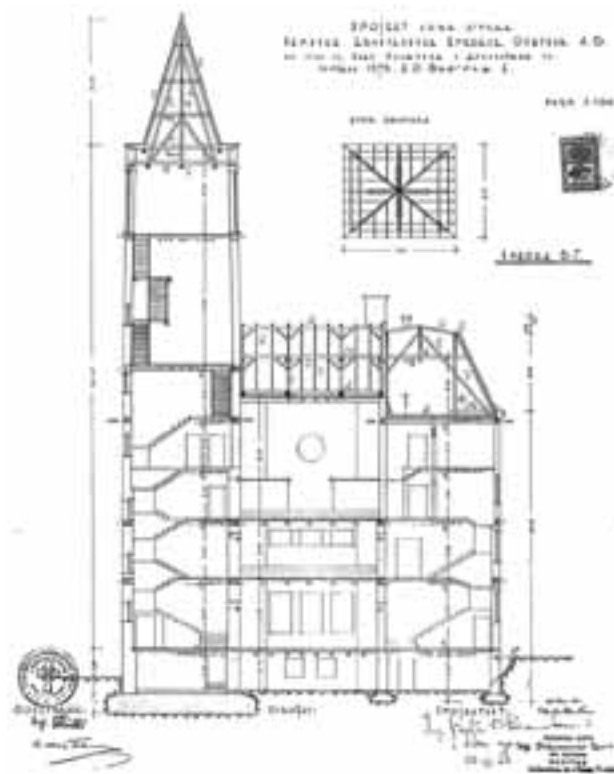
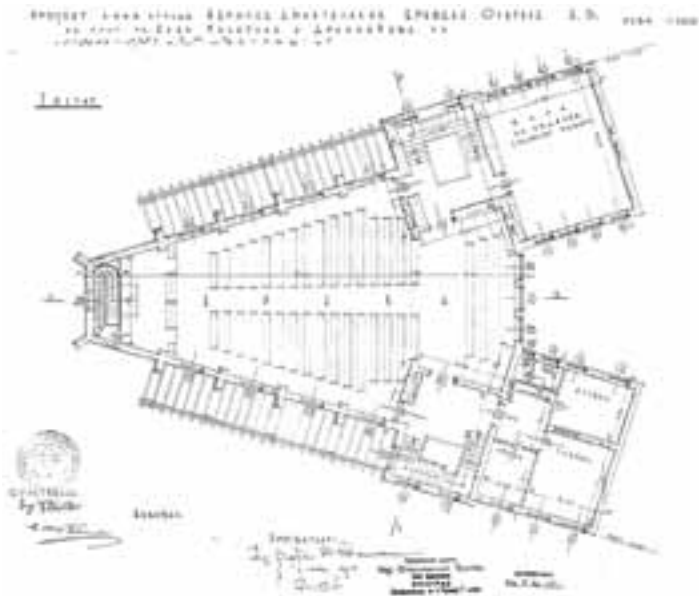
Луџерани су представљали највећу протестантску групацију која је икада постојала на територији данашње Србије. Евангеличку вероисповест у Србији углавном су ширили припадници националних мањина (Немци, Мађари, Словаци).¹⁶ У периоду постојања Аустроугарске царевине словачки луџерани припадали су Евангеличкој аугзбуршкој исповедној цркви у Угарској, која је на црквеним службама користила немачки, словачки и мађарски језик. Док су у Аустроугарској царевини многи луџерани различитих националности припадали једној црквеној организацији, након Првог светског рата у новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца они су постали мањина која је имала задатак да окупља групе различитог развоја и културне прошлости, користећи при том значајна средства и помоћ која им је пристизала из иностранства. Евангеличка црква у Београду била је до 1925. године заједничка и за Немце и за Словаке, а од тог времена подељена је на две самосталне цркве.¹⁷

Током Првог светског рата, Протестантска црквена општина изгубила је много својих чланова. Још у току рата силе Антанте су идеју о заштити етничких, верских и језичких мањина прогласиле за један од циљева рата, што је и потврђено закљученим уговорима који су обавезивали земље потписнице да одредбе о заштити мањина, уз надзор Савета Друштва народа, спроведу кроз своје законодавство. Уговор о заштити мањина који је потписан између главних сила и Краљевине СХС и приложен уз 51. члан Сенжерменског уговора, представљао је једно од најважнијих националних питања. Чланом 8 Уговора предвиђено је да припадници који образују етничке, верске или језичке мањине имају подједнако право да одржавају, управљају и контролишу, као и да стварају добротворне, верске или социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да у њима слободно употребљавају свој властити језик и да слободно исповедају своју веру. Одредбе Сенжерменског уговора о заштити мањина унете су у Устав Краљевине СХС од 28. јуна 1921. године, чији је члан 4 проглашавао једнакост и равноправност свих грађана пред законом и гарантовао заштиту власти, док је члан 12 гарантовао слободу вере и савести. Све наведено недвосмислено говори да је заштита мањина била трајна обавеза Краљевине СХС (Југославије).¹⁸

На основу података објављених поводом прославе седамдесетпетогодишњице од оснивања евангеличке цркве у Београду 1929. године сазнајемо да је укупан

Сл. 3. Евангеличка црква, пројекат из 1940, основа I сјајта

Сл. 4. Евангеличка црква, пројекат из 1940, пресек

број верника износио 2 993 особе.¹⁹ Приближно у исто време београдска евангеличка црквена општина променила је име у Евангеличка црквена и школска општина Београд,²⁰ док је Евангеличка црква аузбуршке вероисповести у Југославији 1931. године променила име у Немачка евангеличка црква.²¹ Након рушења капеле у Улици Вука Караџића, па све до подизања новог објекта у Дринчићевој улици, заједница је радила у објекту у Бирчаниновој улици број 30, а једно време у употреби је била и евангеличка зграда у Ломиној улици бр. 22.²² Мања евангеличка заједница налазила се и у Земуну, где је у непосредној близини старе евангеличке цркве и жупног уреда у улици Прилаз бр. 6 подигнута нова црква у периоду 1926–1930. године.²³

Подизањем Евангеличке цркве у Дринчићевој улици немачка протестантска заједница у Београду добила је први наменски пројектован и изграђен објекат. Период у којем се јавила идеја о подизању грађевине обележен је политиком верске толеранције и извесног приближавања како православне и католичке, тако и мањинске протестантске цркве у Краљевини Југославији. За разлику од Краљевине Србије, у којој је православна вера била проглашена за државну веру, у једној мултиконфесионалној држави, каква је била Југославија, није се могао одржати статус државне вере због чињенице да у њој, поред становника православне вере, живе и бројни припадници других конфесија, од којих су најбројније

римокатоличка и ислам.²⁴ Последица таквог стања било је одрицање од српског система државне вере, односно прихватање компромисног решења: више није било привилегованих конфесија, али је задржана веза између државе и верских заједница. Држава је учествовала у избору највиших верских поглавара и субвенционисала рад појединих цркава. Према одредбама устава 1921. и 1931. године, сви грађани имали су права да исповедају своју веру. Краљ Александар I Карађорђевић био је веран традицији старих српских владара и Српске православне цркве, али није занемаривао ни подршку другим вероисповестима, залажући се за њихов потпуно равноправан положај. То потврђује и податак да је 1930. године парламент Краљевине Југославије усвојио закон који је потврдио постојање све три струје у оквиру евангеличке цркве: немачку, словачку и реформаторску (калвинистичку) црквену организацију, предвидео слободу одржавања блиских односа са Евангеличком црквом у Немачкој, као и финансијску помоћ за њихово деловање.²⁵

У таквој атмосфери толеранције и уважавања верских различитости, Немачка евангеличка општина је 1940. године поднела молбу за подизање новог храма. Уговор о уступању земљишта у Дринчићевој улици број 1 и Кнез Милетиној број 7 за подизање цркве склопљен је 28. фебруара 1940. године између Београдске општине и Немачке црквено-школске општине из Београда.²⁶

Према овом уговору, Црква је закупила земљиште на педесет година, под условом да подигне храм у року од годину дана од потписивања уговора. Грађење је отпочело 20. августа 1940. године, а предвиђена средства су износила 1.800.000 динара.²⁷

Саграђена на троугаоној парцели формираној сустицањем двеју улица, својим архитектонским и стилским карактеристикама као и упечатљивом силуетом, Евангеличка црква се издваја као доминантан визуелни репер овог дела Дорћола, чије је уређење започело тек крајем деветнаестог века, када су на овом простору постојале само трасе Баштованске (Венизелисове) и Видинске (Цара Душана) улице. На плану из 1884. године овај простор далеке градске периферије карактеришу уске, кривудае и спонтано настале улице, док се Дринчићева улица први пут јавља на плану из 1886. године под називом Вишњица.

Данашњи изглед и улична матрица овог дела града препознатљиви су тек на Камбоновом *Плану вароши Београда* из 1908. године, који приказује радијалну шему уличне мреже на простору између улица Кнез Милетине, Цара Душана, Баштованске и Војводе Добрице.²⁸ Овакав систем уличне регулације, који порекло вуче из северне Европе, са уличним блоковима трапезастог и троугаоног облика и улицама које се сустичу на кружним скверовима, обезбеђује читавом простору карактер интимног животног амбијента. Како је овај део града редак пример примене зракастог система код нас, он представља и важно сведочанство једне етапе у историји урбанистичког развоја Београда. Најстарије куће уз Дринчићеву улицу и Гундулићев венац подигнуте су у периоду између 1905. и 1921. године, а формирање блока у којем ће потом бити започето зидање црквеног објекта, завршено је тек 1935. године просецањем Кнез Милетине (Млетачке) улице до сусрета са Дринчићевом.

Освећење темеља цркве 20. октобра 1940. године, на основу написа у дневној штампи, изазвало је велику пажњу београдске јавности. Свечаном полагању камена темеља, поред неколико стотина евангеличких верника из Београда и околине, присуствовале су многе угледне личности, попут представника краљевске владе и Београдске општине, као и евангеличке цркве из Немачке и Југославије. Посебна пажња аутора текстова у штампи посвећена је присуству изасланика краља Петра и патријарха Гаврила, као и чињеница да је краљевска влада поклонила земљиште за зидање нове евангеличке цркве и новчану помоћ од 100.000 динара.²⁹

Док с једне стране изградња објекта за евангеличку заједницу у Београду може да се тумачи у светлу политике верске толеранције краља Александра, с друге стране неки истраживачи мотиве за подизање цркве

Сл. 5. Евангеличка црква, ђинени модел 1939.

проналазе у политичким разлозима. У светлу чињенице да је још од почетка двадесетог века српским политичким, друштвеним и културним животом неприкосновено владао француски утицај,³⁰ могуће је претпоставити да је немачка држава у подизању своје цркве у Београду видела један од начина ширења сопственог утицајног круга.³¹ У прилог оваквим тумачењима иде и чињеница да су становници Берлина и немачка влада знатним материјалним средствима помогли изградњу православне цркве у немачкој престоници неколико година раније.³² У истом периоду, током 1939. и 1940. године, грађена је и зграда Југословенске амбасаде у Берлину, која је – за разлику од других југословенских посланстава, попут оних у Софији и Анкари грађених према пројекту домаћих архитеката – реализована према замисли архитекте Вернера Марха (Werner March), аутора који је радио у Шперовој (Albert Speer) групи за реконструкцију Берлина.³³ Истовремено, у Београду је почетком 1939. године донета одлука о изградњи Државне опере, инспирисана првенствено политичким разлозима.³⁴ Подизање цркве временски се поклапа и с пропагандном кампањом за промоцију модела урбанизма и архитектуре Трећег рајха, што се пре свега уочава на примеру покушаја наметања реализације пројекта за Олимпијски стадион на простору Доњег града Београдске тврђаве,³⁵ такође према Марховом пројекту, као и организовања велике изложбе „Нова немачка уметност грађења“ (*Neue Deutsche Baukunst*), која је уз највећу пажњу јавности одржана у октобру 1940. године у Немачком павиљону Београдског сајма у Новом Београду.³⁶

За разлику од монументалних и преамбициозних пројеката попут Опере и Стадиона, у чијим се изборима намене, локације и аутора препознаје тежња да се

„престоници Југославије наметну велики објекти који ће је идејно повезивати са метрополом Трећег рајха“,³⁷ изградња објекта Евангеличке цркве скромних размера носи другачије конотације. Иако се њено грађење временски у потпуности поклапа са интензивирањем немачког утицаја у свим областима друштвеног и политичког деловања, па самим тим и у области градитељства, својим архитектонским карактеристикама, функционалним концептом и чињеницом да је за њену изградњу био ангажован један од водећих модерно оријентисаних немачких градитеља – грађевина излази изван концепта званичне немачке архитектуре тога времена.

Архитекта Ото Бартнинг

Идејни пројекат за цркву израдио је 1940. године Ото Бартнинг (Otto Bartning, 1883–1959), један од најпознатијих и најутицајнијих немачких архитеката и теоретичара архитектуре двадесетог века.³⁸ Познат првенствено по својим пројектима за цркве које су подизане широм Немачке и других католичких земаља средње Европе,³⁹ а од којих је већина данас под заштитом државе, Бартнинг се сматра и једним од најзначајнијих градитеља цркава двадесетог века. Након што је стекао школско образовање у Карлсруеу, 1902. године започео је студије на Краљевској техничкој школи у Берлину, која је претеча данашњег Техничког универзитета. Након 1904, коју је провео на путовањима по земљама Америке, источне Азије и у Индији, студије је наставио у Берлину, где је истовремено од 1905. године почео да ради као самостални архитекта. Од 1912. године био је члан немачког Веркбунда (*Der Deutsche Werkbund*).⁴⁰

Крајем 1918. године, заједно са Бруном Таутом (Bruno Taut), Хансом Шароуном (Hans Scharoun) и Валтером Гропијусом (Walter Gropius), у оквиру удружења „Радни савет за уметност“ (*Arbeitsrat für Kunst*), био је укључен у формулисање програмских захтева за стварање нове архитектуре, као и у дефинисање принципа реформисане архитектонске наставе, које ће потом постати полазиште за оснивање Баухауса 1919. године. Био је и један од оснивача Удружења архитеката „Прстен“ (*Der Ring*), које је основано у Берлину 1926. године са циљем промовисања „нове архитектуре“. Након пресељења Баухауса у Десау, Бартнинг је у периоду 1926–1930. године обављао дужност директора новоформиране Баухаус школе у Вајмару. Истовремено, и даље је био веома активан у Берлину, где је, између осталог, учествовао у оснивању *Siemens* града. Када је власт у држави преузела нацистичка влада, Бартнинг је реализовао само неколико пројеката, иако се не може рећи да је трпео икакве професионалне санкције. Седиште своје канцеларије преселио је из бомбардованог Берлина у Некарштајнах (Neckarsteinach) 1943. године.

После Другог светског рата био је директор Одељења за изградњу Протестантске заједнице у Немачкој, чији је циљ било побољшање положаја и подстицање сарадње између чланова. У оквиру рада у овом одељењу, у раздобљу од 1947. до 1951. године, Бартнинг је пројектовао три врсте „привремених“ цркава (*Notkirchen*), од којих је реализовано 48 појединачних грађевина. Ове цркве, грађене пре свега финансијским средствима америчких и швајцарских црквених организација, представљале су једина места окупљања протестантских верника у разрушеним градовима Немачке и Европе.⁴¹ Бартнинг је такође допринео поновном успостављању немачког Веркбунда, а 1950. године изабран је за његовог другог председника, као и за председника Савеза немачких архитеката. Ото Бартнинг, чија је фондација у Дармштату основана 1953, преминуо је 1959. године. У Дармштату се налази и „Ото Бартнинг архив“ у оквиру Одељења за историју уметности Техничког универзитета у Дармштату.

Иако је у историји архитектуре првенствено познат као градитељ послератних „привремених“ цркава, Бартнигова пројектантска делатност била је од посебног значаја за многобројне евангеличке црквене општине ван Немачке током међуратног периода. Бартнигове цркве и општински центри данас се налазе у многим земљама широм Европе, у Чешкој, Пољској, Румунији и Словенији.⁴² У периоду између 1931. и 1944. године радио је на изградњи нових и преправљању постојећих цркава у Аустрији, Португалији, Холандији, као и у Бејруту, Београду, Барселони и Паризу. Управо у време када су текли радови на пројектовању и реализацији београдске евангеличке цркве, изграђена је црква у Бејруту (1939), као и општински центар и парохиска кућа у Барселони (1942).

Да је у београдској јавности крајем тридесетих година прошлог века постојала свест о важности чињенице да ће се један значајан пројекат реализовати у домаћој средини, говори и напис у ондашњој штампи: „Професор Бартнинг је у Немачкој и ван ње познат као најбољи немачки архитекта за протестантске црквене градње. Он је ванредно успело решио пројекат цркве која се подиже на троугаоном плацу тако да ће остављати необично лепу импресију“.⁴³ И поред иновативности коју је подизање ове грађевине унело у београдску архитектуру међуратног раздобља, захваљујући пре свега специфичности намене и другачијим градитељским утицајима, овај Бартнигов пројекат сврстава се међу „класичније“ примере, што је нарочито евидентно у односу на његове чисто модернистичке пројекте попут оног за „Звездасту“ цркву (*Sternkirche*) из 1922. године.

Приликом реализације Бартнигове идејне скице за београдску евангеличку цркву дошло је до извесног

одступања. Како је то био обичај када је реч о „увеzenим“ пројектима, разрада нацрта изведена је у београдском пројектантском бироу архитекте Ђорђа В. Сташевског.⁴⁴ Радови су отпочели 20. августа 1940. године, а извођач је било техничко предузеће архитекте Милана Секулића. Темелји нове цркве свечано су освешћени 20. октобра исте године у присуству угледних личности, међу којима су били и др Теодор Хекел, евангелички бискуп из Берлина, др Гербер, представник друштва за грађење цркава „Густав–Адолф“, и архитекта Бартнинг, професор Универзитета у Дармштату.

Архитектура

Концепт протестантских цркава заснива се на директној условљености организације простора и црквеног обреда. У Бартнинговом тумачењу сакралне архитектуре примењеном на пројекту за београдску евангеличку цркву приметан је директан утицај основних обележја реформаторског учења на просторно и обликовно решење грађевине. Својим пројектима у области црквеног градитељства овај аутор дао је значајан допринос стварању модернистичких концепција у архитектури протестантских цркава. Реинтерпретацијама архитектуре готичких грађевина, увео је нов начин грађења сакралних објеката као специфичних органских целина, заснованих на јединству структуре, форме и осветљења.

Овакво тумачење архитектуре произишло је из Бартнинговог веома раног интересовања за теолошка питања, као и из чињенице да је поред титуле професора архитектуре носио и звање почасног доктора теологије. У додир с теолошким питањима Бартнинг је дошао пре свега захваљујући васпитању које му је пружила мајка, ћерка протестантског свештеника. Још као двадесеттворогодишњи студент подигао је своју прву цркву, Протестантску цркву с парохијским домом и општинском салом у Пегау на Мури у Штајерској (Peggau, Аустрија, 1906), чиме је најавио богату и плодну каријеру у овој области. У периоду од 1907. до 1914. године, према његовим пројектима подигнуто је 17 цркава, углавном у подунавским градовима „од Бомије до Црног мора“ које су називане „дијаспора црквама“ (*Diasporakapellen*). Стара лутеранска црква у Есену (1910) прва је црква коју је Бартнинг реализовао у Немачкој. Уз Доменика Бома (Dominikus Böhm), Мартина Вебера (Martin Weber) и тим Бензел и Кампс (Bensel & Kamps), постао је један од најзначајнијих градитеља цркава у Вајмарској републици.⁴⁵ Посебну пажњу 1922. године изазвао је његов експресионистички нацрт за „Звездасту“ цркву (*Sternkirche*), коју многи историчари архитектуре сматрају претечом пројекта за Сиднејску оперу. Међународну популарност стекао је 1928. године пројектом за „Челичну“ цркву (*Stahlkirche*), коју је изradio за Међународну изложбу штампе „Pressa“

у Келну, према којем је саграђена црква у Есену (*Melanchtonkirche*), порушена 1943. године.

Још 1919. године Бартнинг је објавио своје прво теоријско дело *О новом црквеном грађевинарству* (*Vom neuen Kirchbau*), у којем се бави трагањем за специфичним просторним изразом религије. У раним двадесетим годинама 20. века он се пре свега истакао својим експресионистичким пројектима, чиме ће одиграти револуционарну улогу у стварању модерних сакралних простора. Од средине до касних двадесетих година прошлог века, Бартнинг уводи примену челичних конструкција у црквеним грађевинама, покушавајући да употребом нових грађевинских материјала створи савремен литургијски простор заснован на метафизичком концепту светости. Бартнигова архитектура препознатљива је по неодвојивости између форме и садржаја и доследном спровођењу захтева модерног архитектонског програма, што је нарочито видљиво у разноврсности и богатству његовог стваралачког опуса. За њега је изградња протестантских цркава представљала јасан и дефинисан задатак који је по правилу подразумевао идеју о грађевинском јединству парохије и црквене општине.⁴⁶

Посебну област Бартнинговог интересовања представљали су и урбанистички пројекти. Не ограничавајући се искључиво на израду пројеката црквених грађевина, радио је на развијању планова за уређење црквених порти, као и самих тргова испред цркава. Разрадом својих пројеката до степена изградње приватних објеката у непосредној близини цркава, тежио је да обезбеди њихово што адекватније уклапање са црквеном грађевинам и тргом, како би створио јединствен урбани, архитектонски и духовни амбијент.

Своје виђење архитектуре протестантских цркава „у дијаспори“ Бартнинг је описао у есеју „О изградњи евангеличких цркава у иностранству“, објављеном у књизи *Немци у иностранству и евангеличка црква* из 1936. године (*Auslanddeutschtum und evangelische Kirche*).⁴⁷ Као један од главних постулата изградње и опстанка евангеличких цркава у иностранству, он наводи да црквене грађевине не треба да осликавају већ да одражавају суштину протестантске цркве и њеног учења. Такође, у пројектовању „дијаспора црква“ наглашава важност формирања претпростора, тргова или затворених дворишта, намењених сусретима верника, који треба да подстакну и осигурају осећање њихове узајамне припадности. За Бартнинга, архитектура цркве не треба да буде претенциозна, већ напротив „природна и гостопримљива“.⁴⁸

О Бартнинговом односу према архитектури уопште а нарочито према црквеном градитељству говоре и наводи из предавања одржаног у Београду 1936. године, који садрже општа разматрања о односу архитектуре и

практичних животних потреба те улоге архитектуре у целини.⁴⁹ Како сам аутор наводи, објект је истовремено и највећа потврда али и најважнија потреба човека. Иако први корак у обликовању грађевине подразумева испуњавање њене основне намене, од једнаке је важности њено обликовање, које треба да успостави хармоничан однос са онима којима је објект намењен. За Бартнинга основни циљ архитектуре јесте да обједини практичну сврху са духовном симболиком на ефикасан и експлицитно видљив начин. То не важи само за утилитарне објекте попут путева, стамбених грађевина или индустријских објеката, већ и за црквену архитектуру, која такође почива на практичним условима. Стабилност, заштита од атмосферских утицаја, рационалност у коришћењу материјала, акустичност, литургија и култ, представљају практичне услове, који, када је реч о сакралним објектима, не треба да буду задовољени само спољашњим обликом већ треба да буду испуњени и са духовног аспекта.

Сл. 6. Евангеличка црква, у току изградње, септембар 1941, у предњем плану је (највероватније) архиепископ Ото Барнини са православним свештеником

Посебност протестантских цркава у односу на храмове осталих хришћанских конфесија огледа се у томе да не постоје стриктни канони који прописују оријентацију цркве, што је одредило слободан третман положаја главног улаза и олтарског простора у концепту београдске евангеличке цркве. Основа цркве, условљена обликом парцеле на којој је подигнута, неправилног је троугаоног облика. Основу сличног типа Бартнинг је применио на пројекту за цркву у Кенигрецу (Königgrätz), из 1908. године, којим је отворио тему другачијег тумачења простора и распореда у цркви, што је представљало веома смео и револуционаран покушај за време у којем је настао.

У функционално-просторном смислу, београдска евангеличка црква јасно је подељена у две целине: централни део сакралне намене и бочни делови према Кнез Милетиној и Дринчићевој улици у којима је смештен парохиски дом са становима за свештенике и други помоћни простори. Оваква подела простора

Сл. 7. Евангеличка црква, 1942.

Сл. 8. Евангеличка црква, ентеријер цркве 1944.

убичајена је у архитектури европских протестантских цркава, а заснивала се на важности коју је имала настава веронауке у лутеранском учењу као начин активног учествовања верника у верским радњама. Тако је у бочном делу приземља цркве према Дринчићевој улици посебно место дато учионици за веронауку, у којој су најмлађи верници присуствовали часовима за време трајања богослужења.⁵⁰

Према првобитном пројекту, црква је имала подрум, приземље и три спрата. Испод централног дела грађевине налази се јединствена подрумска просторија, зидовима одељена од мањих подрумских простора смештених испод бочних делова грађевине. У овим мањим просторним јединицама налазили су се архива, вешерница и низ пратећих просторија. У приземљу се посебно издвајају две улазне партије из обеју улица са степеништем које води ка горњим етажама, затим централна угаона просторија намењена за крстионицу, док је највећи део простора предвиђен за салу за састанке. Бочни део приземља из Кнез Милетине улице правоугаоне је основе и предвиђен је за просторије опште намене, гардеробу и тоалете, док је супротна вертикала замишљена као школа са учионицом за веронауку и трпезаријом.

Тежиште читаве грађевине као сакралног објекта остварено је на првом спрату. Централни и највећи део овог простора заузима црква са олтарским простором у ужем западном делу, и главним простором за вернике у средишту. Непосредном контакту и присности између верника и свештеника посебно доприноси и јединственост простора, без поделе на бочне бродове и средишњи, која је карактеристична како за католичке тако и за православне хришћанске храмове. Читав простор засведен је дрвеном таваницом, у чијој изради је посебна пажња посвећена потреби за што квалитетнијом

Сл. 9. Евангеличка црква, парохијски дом, сала за састанке и предавања, 1943.

акустиком простора. Важност акустичности током богослужења у којем долази до спајања звука оргуља и појања верника, посебно је потенцирана самим обликом основе храма који се од молитвеног простора сужава према олтару. Истом ефекту доприноси и висина цркве која одговара укупној висини три етаже стамбеног дела објекта. Само је над делом цркве наспрам олтарског простора пројектована галерија у нивоу друге етаже на висини од 3,4 метра.

Већ у самом пројекту посебан акценат је стављен на једноставно решен црквени намештај у виду седишта за вернике, чији положај прати контуру саме просторије и форму основе. Одсуство богатијег црквеног мобилијара такође се може тумачити протестантском једноставношћу. Како протестантизам одбацује присуство ликовних представа светитеља у ентеријеру, за цркву није планиран програм религиозног сликарства. С обзиром на то да је у основи реформаторског учења слобода непосредне комуникације верника са Богом, улога свештеника је другачија, што се директно одразило на место проповедника у цркви приликом богослужења, који нема строго одређену позицију, већ у зависности од облика и простора цркве може да стоји за проповедником у било ком делу унутар храма. Пројектом је место свештеника било предвиђено у средишњој оси цркве, испред самог олтара.

На основу сачуваних ликовних извора,⁵¹ данас знамо да је ентеријер цркве био решен као јединствен и естетски сведен простор. Општем свечаном утиску доприноси пре свега наглашена вертикалност простора, потенцирана масивним истуреним пиластрима који се протежу читавом дужином зидова и деле зидна платна на уједначене правоугаоне сегменте. С друге стране, интимност простора постигнута је применом опеке као видљивог грађевинског материјала и облагањем подова

и делова олтару дрвеном оплатом. Непретенциозност се може препознати и у начину засвођења простора дрвеном двосливном таваницом, видљивом оку верника. Посебна пажња посвећена улози светлости током богослужења резултовала је великим прозорским површинама које се протежу читавом висином зидова изнад сокла. Укупно десет прозора, по пет са обе стране, подељених на осам правоугаоних поља, дају унутрашњем простору утисак прозирности и свечаности. Посебна пажња посвећена је прозорима олтарског зида, који су решени као издужене вертикалне зидне перфорације са испуном у виду апстрактног витража. Једини симбол који директно упућује на намену објекта заправо је био велики дрвени крст смештен између прозора олтарског дела цркве.

У бочним просторима у делу према Кнез Милетиној улици на првом спрату смештено је степениште звоника и једна већа просторија правоугаоне основе намењена седницама црквеног одбора, док су на другом спрату биле распоређене собе за црквењака, просторија за етажно грејање, кухиња и остава. На трећем нивоу овог дела налазио се интернат за ученике, у који се улазило кроз звоник. У делу према Дринчићевој улици на првом спрату налазиле су се четири мање просторије за смештање архиве, чекаонице и две канцеларије свештених лица, док је други спрат био намењен за кујну, оставу, трпезарију и две собе. На трећем спрату овог дела такође су биле предвиђене стамбене јединице, од којих се мања састоји од две собе, док је друга знатно комфорнија и састоји се од две собе, предсобља, лође и тоалета.

Истакнутост силуете грађевине обезбеђена је неоготичким концептом њене архитектуре и „северњачком“ обрадом спољашњости применом такозване клинкер опеке. Спољашњи изглед грађевине у знатној мери је одређен двојном наменом и унутрашњом диспозицијом простора цркве. Приземни део објекта са салом за састанке одвојен је у спољашњем изгледу од централног дела намењеног цркви јасном хоризонталном поделом фасаде. Визуелно раздвајање етажа остварено је и варирањем различитих облика прозорских отвора: прозори приземног дела су једноставне правоугаоне форме, док се они у горњем делу грађевине, који одговарају црквеном простору у унутрашњости, протежу кроз све три етаже. Прозори горње зоне објекта међусобно су раздвојени пиластрима, који својим специфичним обликом и благим сужавањем према врху, подсећају на контрафоре готичких грађевина. Ови пиластри-контрафори, чија је улога првенствено декоративног а не конструктивног карактера, истовремено представљају и један од главних елемената у обликовању спољашњости објекта. Главни улаз у цркву обезбеђен је из Дринчићеве улице, из које је омогућен и улаз у стамбени део објекта.⁵²

Изразита тежња ка вертикалности грађевине нарочито је наглашена пропорцијама звоника који је смештен на страни оријентисаној према Кнез Милетиној улици. Звоник је квадратне основе, а својом висином од 50 метара знатно надвишава главни корпус грађевине. Једноставног облика и сведене декоративности, звоник је оживљен једино прозорским отворима правоугаоног облика распоређеним у два вертикална реда, док је главни акценат стављен на завршну зону у којој је смештена звонара с карактеристичним троделним отворима и наглашеном пирамидалном формом куполе. Управо овакво решење звоника карактеристично је за бројне протестантске храмове и представља препознатљив елемент црквених пројеката архитекте Бартнинга. Главни део цркве такође је покривен стрмим двосливним кровом. Према првобитној замисли, око грађевине је било предвиђено постављање трема који би окруживао читав централни простор цркве, али се од ове замисли током реализације одустало.⁵³

На основу техничког описа радова који је сачуван у архивском пројекту цркве сазнајемо да је храм зидан од опеке у кречном малтеру, с темељима од армираног бетона.⁵⁴ Принцип бетонске решеткасте конструкције која је испуњавана опекама представљао је иновативан начин градње у тадашњој београдској средини.⁵⁵ Међусупратне конструкције средишњег дела такође су изведене у армираном бетону, док је у стамбеном делу примењен систем армирања „Хербст“. Над црквеним делом грађевине предвиђена је гвоздена кровна конструкција, док је на бочним деловима планирана дрвена конструкција. Кров је покривен бибер црепом. Подови у цркви, сали за састанке на првом спрату, као и у канцеларијама и већим просторијама стамбеног дела израђени су од паркета, док је за споредне и помоћне просторије предвиђена терацо облога, а на степеништу вештачки камен. Оквири прозорских отвора на цркви су од гвозђа, док је столарија у осталим деловима објекта дрвена, обојена масном бојом и застакљена. Пројектом је предвиђено и спровођење електричних инсталација, водовода и канализације. Главне уличне фасаде објекта изведене су од грубе ручно рађене опеке, док су дворишне фасаде обрађене у продужном малтеру са прскањем. За унутрашње зидове предвиђено је малтерисање кречним малтером у једном тону.

У складу с протестантским учењем и правилима у грађењу цркава у спољашњем изгледу грађевине, исто као и у унутрашњости, у потпуности су изостали орнаментални елементи, што грађевини даје утисак строге монументалности и архаичности, чему посебно доприноси робустност данас потамнеле опеке. Једино обележје на фасади које би могло да се подведе под декоративно оживљавање фасаде представљао је крст

изнад три изразито издужена прозора на најужој, олтарској страни грађевине,⁵⁶ али је и он накнадно нестао зазиђивањем, вероватно након Другог светског рата. Прочишћеност и стилизација, поред условљености религиозним разлозима, представљали су свакако и последицу усклађивања с новим, савременим архитектонским укусом и потребама.

Спољашњост стамбеног дела објекта одликују једноставне кубичне пропорције. Прочишћене површине зидног платна перфориране су низовима прозорских отвора правоугаоног облика. Динамичност је додатно постигнута различитим величинама прозора у зони приземља и првог спрата од оних у горњим етажама. Из Дринчићеве улице предвиђен је засебан улаз у стамбени део, док је улаз у стамбени део из Кнез Милетине остварен кроз звоник.

Бартнинггов рад током четврте деценије прошлог века карактеришу пројекти који се могу посматрати као пионирски примери класичног модернизма, који неки историчари архитектуре карактеришу термином новог реализма са елементима експресионизма. Примена савремених армиранобетонских конструкција са зидовима од опеке и великим стакленим површинама видљива је на читавом низу цркава које су према његовим пројектима реализоване у Немачкој током те деценије, а на чијем почетку се налази црква у Шарлотенбургу. Ипак, директније сличности могу се пронаћи између Београдске евангеличке цркве и Ерлосеркирхе у Минстеру (*Erlöserkirche*, Münster, Westfalen). И поред разлика у пропорцијама (црква у Минстеру је нижа, а торањ је здепастије форме), главне сличности су видљиве у примени материјала, стрмом двосливном крову и решењу звоника, нарочито његове завршне зоне.

Главни грађевински радови на Евангеличкој цркви у Београду изведени су до почетка Другог светског рата, док су у стамбеном делу објекта извесни радови настављени и за време окупације. Освећење парохијских просторија у новој цркви обављено је 10. маја 1942. године. Главни грађевински радови и уређење ентеријера довршени су 1943. године, док неке оригиналне идеје, попут смештања оргуља у богослужбеној сали, никада нису реализоване.⁵⁷

Иако се до сада сматрало да црква због ратних околности није служила култу за који је грађена, односно да никада није освећена нити је стекла статус верског објекта, на основу данас доступних извора поуздано можемо тврдити да је неколико година током Другог светског рата грађевина служила својој оригиналној намени. На основу фотографија у албуму који је Евангеличка црквена заједница у Београду послала 1943. године Оту Бартнингу поводом прославе његовог шездесетог рођендана,⁵⁸ евидентно је да су и све

просторије стамбеног дела објекта биле у потпуности довршене и опремљене. Последња фотографија у албуму на којој су приказани представници парохијског дома потврђује да је у објекту био активан рад црквене заједнице.

Иако нема директних доказа о сарадњи Немачке евангеличке црквене општине и немачке војне власти током Другог светског рата, у послератном периоду грађевина је посматрана као симбол непријатељског присуства у Београду пре свега због чињенице да је била намењена немачкој заједници, као и због тога што је њена градња трајала и под немачком влашћу у Београду. Према сведочанствима савременика, на реализацији пројекта радили су немачки инжењери, а изванредан део радова изводила је принудна радна снага коју су сачињавали становници Београда. Грађевински материјал је делом допреман из Немачке, првенствено опека за облагање унутрашњих зидова цркве, док је за фасадну облогу коришћена опека из београдских циглана.

У савезничком бомбардовању 1944. године црква је делимично оштећена од гранате која је пала на један од објеката из њеног непосредног окружења. Приликом детонације попуцали су зидови централног дела грађевине, а звоник је значајније оштећен. Ипак, могло би се рећи да је црква крај рата дочекала у неизмењеном стању и изгледу, али и да су послератна друштвено-политичка збивања пресудно утицала на њену даљу судбину.

Адаптација цркве у Битеф театар

Након Другог светског рата деловање Немачке евангеличке заједнице и њен црквени живот одвијали су се у измењеним околностима. Црква је после рата била законом одвојена од државе, одузета јој је имовина и изгубила је разне привилегије које је до тада уживала. Убрзо по ослобођењу донет је и закон о правном положају верских заједница по којем су све верске заједнице биле изједначене у правима и обавезама. Сарадња једног дела лутерана Немаца с нацистичким властима, као и сама њихова припадност немачкој нацији, утицала је на даљу судбину протестантске цркве у Југославији.⁵⁹ У Београду укупан број верника припадника ове заједнице практично је преполовљен и износио је око 7 000, углавном Мађара и мањи број преосталих Немаца.

У раздобљу које је уследило по окончању Другог светског рата црква је наставила с радом без префикса „немачка“, о чему сведоче завршне одредбе Устава Евангеличко-хришћанске цркве НР Србије из 1955. године, у чијем члану 45 стоји: „Евангеличко-хришћанска црква аугзбуршког вероисповедања у НРС је правни наследник Немачке евангеличко-хришћанске цркве аугзбуршког вероисповедања у предратној Југославији, а на територији НР Србије“.⁶⁰

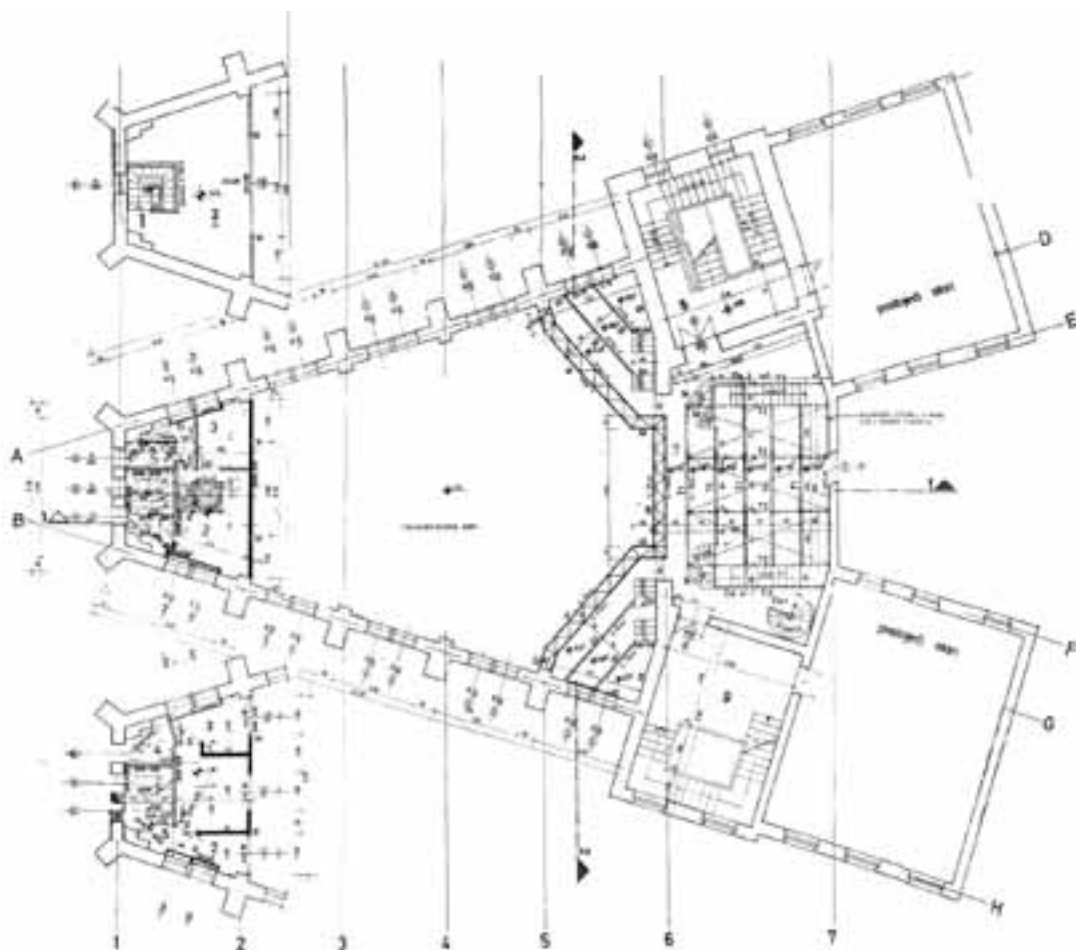
Сл. 10. Битеф театар, ошћин излел из Кнез Милетине улие, 2010.

Још током Другог светског рата Евангеличка црква у Дринчићевој улици изгубила је своју првобитну сакралну намену. Према неким изворима, грађевина је пред крај Другог светског рата била претворена у складиште муниције, и ту функцију магацина задржала је све до краја рата.⁶¹ После 1945. године, црква је национализована и додељена републичкој влади, која је коришћење објекта уступила Граду Београду.⁶² Конфискација је изведена на основу одредбе АВНОЈ-а, која је налагала одузимање целокупне црквене имовине.⁶³ Том приликом је, поред црквеног намештаја и инвентара, нестао целокупан црквени архив с матичним књигама. С обзиром на то да на објекту није било већих оштећења, непосредно након рата спроведена је конзервација затеченог стања и рестаурација крова звоника.

У годинама и деценијама које су уследиле црква је у више наврата мењала своју намену и служила потребама различитих институција. Првобитно је у објекту извесно време био смештен Архив Југославије, а потом магацински простор и столарске радионице позоришта

„Бошко Буха“.⁶⁴ У бочном делу грађевине према Улици кнез Милетиној налазило се седиште редакције новинске агенције Танјуг, а када је овај простор поново адаптиран за становање, стамбене јединице додељене су радницима ове агенције. Иста судбина задесила је и бочни део објекта из Дринчићеве улице, чије су стамбене јединице након адаптације дате на употребу старој римокатоличкој цркви у Београду.⁶⁵ Просторија смештена у звонику, испод саме звонаре, адаптирана је у уметнички атеље и додељена сликару Градимиру Алексићу 1953. године.⁶⁶

Након више од четири деценије неадекватног коришћења објекта, на иницијативу Завода за заштиту споменика културе града Београда средином осамдесетих година покренуто је питање његове будуће намене. Став Службе заштите заснивао се на очувању интегритета грађевине, првенствено кроз одређивање њене нове намене која ће на адекватан начин презентовати естетске, архитектонске и грађевинске вредности објекта, али и специфичност његове првобитне сакралне

Сл. 11. Бићеф
театар, пројекат
адаптације
Евангеличке цркве
за Бићеф театар,
нови пројектовано
стање, основа II
стања, 1988.

Сл. 12. Бићеф
театар, ентеријер,
велика сала,
театрине, 2010.

функције. Концепција постојећег простора, нарочито централног дела који одликују сценичност и акустичност условљена богослужбеним радњама, пресудно је утицала на одлуку да објекат буде адаптиран за потребе позоришта.

Град Београд је 1987. године доделио објекат на управљање и коришћење Битеф театру,⁶⁷ авангардном позоришту које је званично основано 1989. године с циљем ширења утицаја Битеф фестивала, откривања нових позоришних тенденција и позоришних експеримената.⁶⁸ Израда пројекта адаптације Евангеличке цркве за потребе Битеф театра, као и извођење радова, поверено је грађевинском предузећу „Искра пројект“ из Београда. Пројектни задатак предвиђао је две фазе радова, од којих се прва односила на адаптацију централног дела за потребе сцене позоришта, док је друга обухватала радове на прилагођавању просторија у бочном делу објекта за пратеће позоришне садржаје и канцеларије.⁶⁹

У подрумском делу грађевине према Дринчићевој улици предвиђен је простор за смештање трафо-станице, до којег је пројектовано и засебно степениште

са нивоа приземља. У том циљу извршено је додатно ископавање до неопходне дубине простора и ојачавање постојећих темеља. У приземљу су новим пројектом предвиђени улаз, хол и друге помоћне просторије. Главни улаз у позориште замишљен је из Кнез Милетине улице, како због микроурбанистичких разлога тако и због чињенице да у пројектантском смислу представља логичнији и оправданији избор јер је посебно визуелно истакнут позицијом звоника.

Другом фазом идејног пројекта предвиђено је и да се постојећи приземни стан из Дринчићеве улице адаптира у Клуб „Битеф“, који је потом у главном пројекту пренамењен за гардеробе глумаца-извођача, док је стан у приземљу из Кнез Милетине улице пројектован као пробна сала. Простор поткровља је у целости планиран за депо костима.

Пројектом је предвиђена и изградња трема над улазом из Кнез Милетине улице до којег води ново армиранобетонско степениште са оградом од каскадно зидане опеке. Ако изузмемо ово степениште, на спољашњости објекта није било значајнијих интервенција.

Фасаде су задржале првобитни изглед с карактеристичном облогом од опеке. Хол и улаз су одвојени новим вратима од дрвета и стакла, док је за под планирана облога од мермерних плоча, попут оне која се налазила на постојећем степеништу. Таванице у холу, клубу глумца, гардеробама и кафе-бару предвиђене су са спуштеним плафонима израђеним од касетираних гипс плоча.⁷⁰

Најзначајнији радови односили су се на адаптацију главне богослужбене сале за потребе позоришне сцене и гледалишта са 250 места. У оквиру пројекта ове сале посебно су предвиђене пратеће просторије – гардеробе за глумце, док је најужи део, првобитно намењен за оргуље и предикаоницу, добио функцију сцене. Ипак главни утицај на организацију простора имала је чињеница да је позориште замишљено као „покретна“ сцена, која се може оформити у било ком делу простора, што се пре свега одразило на потребу за мобилношћу намештаја. У складу с тим предвиђено је укупно пет улаза у салу, а у сваком реду гледалишта само по 14 седишта. Испред сале пројектован је пространи фоаје са

три улаза. Форма, као и висина сале од преко 12 метара, у потпуности су задовољавали прописе који се односе на количину и размену ваздуха у просторијама овог типа и намене.

Зидови сале од рустичне клинкер опеке задржали су свој изглед, док су прозорски отвори испод галерије зазидани из функционалних разлога. Под је пројектован као дупли „бински“ под. Проблем несметаног коришћења сала за пробе и одвијања представа у главној сали омогућени су изолацијом врата, прозорских отвора и зидова одговарајућим материјалима. Посебна пажња посвећена је изради сценског осветљења, које је пре свега требало да задовољи захтев мобилног коришћења и постављања у било ком делу сале, у складу с карактером саме сцене.⁷¹

На другом спрату је уместо постојеће предвиђена челична конструкција галерије, постављена на армиранобетонску плочу. Она је обезбеђена оградом висине 0,75 метара и може да прими укупно седамдесет пет гледалаца. Приступ галерији је омогућен кроз два улаза а њен саставни део представљају и две укошене мање

галерије – ложе, замишљене као монтажно-демонтакни угаони сегменти смештени уз постојећу галерију. Ове трибине ширине 1,1 метар могу да приме до десет гледалаца. У највишој етажи, поткровљу, предвиђене су најобимније интервенције с обзиром на то да је било потребно постављање нове монтажне армиранобетонске плоче.⁷² Иако је главни простор поткровља одређен за магацин и депо костима, овде су пројектована и одељења за одржавање објекта.

По завршетку радова на преуређењу објекта израђен је и пројекат реконструкције трга испред Битеф театра, који није реализован.⁷³ Овом реконструкцијом предвиђено је превлачење целе површине трга ситном каменом коцком, док је уз пијацу Скадарлија замишљено постављање типских киоска за продају штампе, дувана, цвећа, сувенира, антиквитета и др. Ритмичност простора додатно је требало да буде наглашена допуњавањем дрвореда и увођењем новог зеленила и цветних површина.

Радови на адаптацији грађевине завршени су 14. новембра 1988. године, а објекат је 3. марта 1989. године свечано отворен за публику. Основна концепција здања, диктирана захтевима и потребама корисника, на овом примеру доследно је спроведена. Изузетно квалитетна конструкција првобитне грађевине знатно је допринела успешности коначног резултата адаптације. Ипак, као нерешен проблем остало је питање бочних делова грађевине, јер је друга фаза адаптације требало да обухвати замену стамбене намене помоћним позоришним садржајима.⁷⁴

Током коришћења објекта у функцији Битеф театра намена појединих просторија није била у потпуности у складу с принципима изложеним у пројекту адаптације. Дobar пример усклађености намена представља „Bitef Art Cafe“, основан 2001. године, који иако није директно повезан с позоришним активностима, својом наменом представља простор који доприноси основној културној намени грађевине. Својим програмским и музичким активностима овај клуб постао је место окупљања уметника али и уметничке публике. У том смислу оправдано је и постојање сликарског атељеа у звонику, који се и данас користи у исте сврхе уклапајући се у концепцију „привођења новој намени у области културе“.

У бочном делу објекта из Дринчићеве улице налази се, поред стамбених јединица, и просторија верске организације под називом Западноправославна црква,⁷⁵ чија намена није усаглашена са унапред утврђеним принципима адаптације, управо зато што присуство оваквих корисника простора у објекту нарушава функционалну јединственост целине грађевине.

Закључак

Специфичношћу архитектонског решења и намене, Евангеличка црква представља јединствен пример сакралног објекта у међуратној архитектури Београда. Кључни естетски квалитети објекта произилазе из једноставности и прочишћености спољашњег изгледа и унутрашње диспозиције простора. И поред скромних димензија грађевине, условљених обликом и величином простора на којем је подигнута, црква се у амбијенту једног од најстаријих делова Дорћола издваја управо својом репрезентативношћу, заснованом на строгости и прочишћености примењених архитектонских решења. Посебна вредност објекта лежи и у чињеници да је пројекат потписао чувени немачки архитекта Ото Бартнинг, чије слободно тумачење структуре готичког просторног програма сведочи о присуству идеја модерне европске архитектонске мисли на нашим просторима. Иако је у спољашњем изгледу грађевине евидентан утицај северноевропске сакралне традиције, општи изглед објекта би се пре могао тумачити као оригинално остварење аутора, усклађено са савременим укусом и потребама верника.

Грађевински квалитети објекта огледају се пре свега у доследној примени материјала и конструктивних елемената, али и у успешном решењу акустике централне сале, што је био и један од основних постулата за одређивање његове данашње намене – театра. Управо захваљујући овим квалитетима, зграда је и поред извесних мањих оштећења, насталих током бомбардовања 1941. и 1944. године, сачувала свој првобитни оригинални изглед.

Као сведочанство постојања и деловања мањинске хришћанске конфесионалне заједнице у периоду између два светска рата, зграда поседује и изразите културно-историјске вредности. Подизањем новог наменског објекта, Евангеличка црквена општина, присутна у Београду током једног и по века, показала је висок ниво духовне и културне свести. Изузетним материјалним и професионалним ангажовањем представника општине, уз подршку југословенских власти, остварено је дело значајних архитектонско-урбанистичких вредности којим је означен и крај изузетно богате међуратне грађевинске делатности у Београду.

Посебно значајан аспект у сагледавању вредности објекта представља и квалитет изведених радова на адаптацији цркве за потребе Битеф театра, који су реализовани током 1987. и 1988. године. Све интервенције на грађевини спроведене су уз уважавање њених високих културно-историјских и архитектонско-естетских вредности. Оправданост ових радова

произилази из нове намене, којом је објекат постао позоришна институција од општег интереса за културни развој града. Битеф театар, који је већ две деценије активан у објекту некадашње евангеличке цркве, израстао је у једно од најзначајнијих позоришта у Београду и Србији, док се Битеф фестивал развио у прворазредну, светски признату културну манифестацију.

Управо тај аспект даје објекту значај у савременом културолошком смислу.

На основу свих наведених споменичких вредности објекта, Завод за заштиту споменика културе града Београда покренуо је 2010. године иницијативу за утврђивање Евангеличке цркве – Битеф театра у Београду за споменик културе.

НАПОМЕНЕ:

1] Zorica Kuburić, *Crkve i verske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori*, u: Ljiljana Subotić (prir.), *Susret kultura, zbornik radova*, IV međunarodni interdisciplinarni simpozijum, Novi Sad, 2006.

2] Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 36, 28.

3] Међу овим досељеницима био је и инжењер Никола Доксат де Морез, швајцарски хугенот. Масовнијем досељавању Словака, Мађара, Чеха и Немаца у Војводину допринела је политика цара Јосифа II оличена у царском декрету под називом „Патент о верској толеранцији“ од 13. октобра 1781. године. У почетку су ове емигранте првенствено чинили римокатолици, али су им се касније у значајнијој мери придружили и лутерани и реформате (калвинисти). Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 36, 36–44.

4] Коста Н. Христић о овом објекту пише: „Евангеличка црквена општина, и сама врло сиромашна, имала је своју богомољу у кући неког Крсте Павловића абације у абацијској улици. Али Крста умре, кућа му се на лицитацији прода и општина остане без богомоље“. Коста Н. Христић, *Записи старој Беођрађанина*, Београд, 1937, 439–440.

5] Указ кнеза Александра Карађорђевића, 9. септембар 1853, Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 44–45, 75–6; Томислав Бранковић, *Протестантске заједнице у Југославији 1945–1991*, Ниш – Београд, 2006, 31–32.

6] *Устави Кнежевине Србије*, Крагујевац, 1835; *Српски љрађански законик*, Београд, 1844; Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 91–94.

7] Кнез Михаило је 7. децембра 1861. прописао свим судовима упутство за поступање у случајевима бракоразводне парнице српских поданика који вероисповедају римокатоличку или лутеранску веру. У мају 1863. он доноси „Закон о наплати такса свештеника (пастора) аугсбуршке вероисповести за завршавање црквених дужности“. Исте године у јуну, кнез Михаило тражи од пастора да сву своју кореспонденцију заведе у деловодник, као и да одлуке донете од стране другог, вишег места у деноминацији могу да спроводе ако

их одобри министар просвете и црквених дела. Сам министар донео је друге прописе, од којих су најзначајнија два: о управљању црквеним имањем и о сазивању скупштине, као и о одобрењу да Евангелички врховни црквени савет из Берлина може постављати београдског пароха и с тог места га уклањати ако се за то укаже потреба. Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 49–50.

8] Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 91–94.

9] О пореклу назива ове цркве говори запис: „Они чланови заједнице који су тамо били присутни, су били свесни да би без овог поклона заједница била већ у гробу, али је онда преко Господа добила нови живот, као што је преко Њега и Лазар био васкрснут и повраћен животу. Због тога су чланови заједнице одлучили ову цркву да назову Лазарева капела (Lazaruskapelle). Осим тога, име Лазар има и добар историјски одјек и подсећа на најславнијег српског цара Лазара, који је за своју отаџбину умро херојском смрћу на Косову Пољу.“

10] Коста Н. Христић наводи: „По подацима, којима располаже београдска евангеличка црквена општина, а који су црпени из ђаковачке владичанске архиве, католици су одбили да приме цркву по савету владике Штросмајера, коме се није свидео једини услов, да свештеник католичке цркве мора бити српски поданик. Тај је услов владици био неугодан, јер би, по његовом мишљењу, могао наступити случај, да српска влада задржи свештеника и онда, ако се он не би у свему повиновао налозима свога владике, осим тога и сам свештеник није хтео прећи цркви, јер се она, иако му је иначе по вољи, налази у турском крају, па су Турци јако озлојеђени што је црква подигнута међу њиховим џамијама.“ Коста Н. Христић, *Записи старој Беођрађанина*, Београд, 1937, 439–440; Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 47–48.

11] Први учитељ је у Београд дошао 1856. године, у складу с планом Друштва „Густав-Адолф“, које је финансирало његов боравак. Феликс Каниц за њега каже да је својим радом придобио симпатије и признање како православца тако и католика. Бранко Бјелајац, *Пројесџанџизам у Србији: љрилози за исиђорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 48; АС, ДС 1855–302; 1860–318; *Нова еванђеличка црква у Беођрађу*, Београдске општинске новине, бр. 10, Београд, октобар 1940, 853; Желимир Новаковић,

Жарко Мијајловић, *Громанов албум фототографија 1876–1878*, Београд, 2003 (инв. бр. Ур. 3770); Богдан Несторовић, *Архијепишура Србије у XIX веку*, Београд, 2006, 243–244.

12] Детаље о изгледу првобитне евангеличке цркве у Београду сазнајемо из Додатка Дентоновој књизи *Србија и Срби* (Rev. W. Dento, М. А: *Србија и Срби*, Берлин, 1865), који је написао Данијел фон Келн (Koln), свештеник евангеличке црквене општине у Београду. Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 91–94.

13] Реформатска хришћанска црква је службени назив за калвинизам. У Србији она углавном окупља делове мађарске националне мањине. Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 14, 109.

14] *Устав Краљевине Србије*, 6. април 1901; Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 36, 44; Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 101–112.

15] Према попису из 1910. године, у Београду је регистровано 586 протестаната. Према извештају из 1914, у Србији је било 799 верника протестаната. Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 50.

16] Евангелици су назив за присталице реформације коју је предложио Мартин Лутер, а данас се користи за многе протестантске, првенствено лутеранске цркве. Евангеличка црква је назив за лутеранску и реформирану цркву у Немачкој, Швајцарској и неким скандинавским земљама. Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 104; Ivan Cvitković, *Rječnik religijskih pojmova*, Sarajevo, 2005, 134.

17] *Алманах Краљевине СХС* из 1929. говори о две лутеранске цркве. Евангеличкој цркви аугзбуршке вероисповести припадали су Немци и Мађари, док су словачки лутерани тада добили назив Словачка народна црква у Краљевини СХС. Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 59, 61.

18] Делегација Краљевине СХС на челу са председником Жоржом Клемансоом је 5. децембра 1919. Декларацијом приступила Уговору о заштити мањина у члану 51 Сенжерменског уговора. Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књига III, Београд, 1997, 5–7.

19] Немачка национална мањина била је бројно највећа мањина у Краљевини СХС (Југославији) и према подацима из 1921. чинила је 4,22 одсто целокупног становништва. Према попису из 1931. године, немачка национална мањина бројала је 499 969 становника односно 3,5 одсто укупног становништва Краљевине Југославије, од којих је 10 471 живео у Београду. У највећем броју немачка национална мањина живела је у сеоским домаћинствима, углавном у Војводини (84 одсто) и издржавала се од пољопривреде, што сведочи о њеној социјалној структури. Чињеница да је највећим делом живела на селу, да је имала мали број интелектуалаца и да је живела у компактним групама, пресудно је утицала на однос културне политике Краљевине Југославије према немачкој националној мањини. Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књига III, Београд, 1997, 8–9.

20] Из црквено-школске општине ће потом настати и престижна Немачко-српска школа која је радила до 1944. године.

21] Покушај стварања уније између евангелиста аугзбуршке вероисповести (лутерана), евангелиста хелветске вероисповести (реформата) и методиста пропао је како због језичких, тако и због разлика у учењу. Само евангелисти а. в. (лутерани) користили су

при богослужењу четири језика – словачки, немачки, словеначки и мађарски. Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 108; Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 53.

22] Зграда у Ломиној улици страдала је у бомбардовању 6. априла 1941. године. *Нова евангеличка црква у Београду*, Београдске општинске новине, бр. 10, Београд, октобар 1940, 853. Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 52.

23] Евангеличка заједница у Земуну је, према попису из 1931. године, бројала 200 припадника. Првобитна евангеличка црква и жупни уред у Земуну налазили су се у објекту у улици Прилаз број 6. Црква је грађена према пројекту за који се претпоставља да га је израдио аутор који је припадао школи архитектата Хуга Ерлиха и Виктора Ковачића. У земуномском предграђу Франценстал, насељеном немачким становништвом, подигнута је још 1901. године нижа пучка мешовита школа. До 1918. године у овој школи налазила се немачка основна школа, а потом основна школа „Краљица Марија“. Евангеличка црква и Основна школа „Краљица Марија“ у Земуну утврђене су за споменике културе. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, Досијеи споменика културе Евангеличка црква и Основна школа „Краљица Марија“ у Земуну.

24] Према попису из 1921, становника православне вере било је 46,61 одсто, римокатоличке 39,4, ислама 11 и Мојсијеве вере 0,5 одсто; 1931. године православних је било 48,70 одсто, римокатолика 34,45, муслимана 11,2 и Јевреја 0,49 одсто. У признате и усвојене вере спадале су још евангелистичка (протестантска) и старокатоличка вера. Према: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, књига III, Београд, 2002, 231–233.

25] Закон о евангеличко-хришћанским црквама и о реформованој хришћанској цркви Краљевине Југославије (*Службене новине*, бр. 95, 28. април 1930); Уредба о сталној годишњој помоћи евангеличко-хришћанским црквама и реформованој хришћанској цркви Краљевине Југославије, донета на основу члана 6 Закона од 16. априла 1930. (*Службене новине КЈ*, XIII-1931, бр. 134-XLIII); Бранко Бјелајац, *Протестантанизам у Србији: прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 53; Томислав Бранковић, *Протестантске заједнице у Југославији 1945–1991*, Ниш–Београд, 2006, 37–41.

26] Због пренумерације кућних бројева у Кнез Милетиној улици, данас се улаз у стамбени део објекта води на кућни број 4, уместо 7.

27] Општина београдска пристала је да уступи земљиште за зидање евангеличке цркве још 1937. године. Уговором који је потписан почетком 1940. године поред земљишта за цркву закупљена је и парцела у Кнез Милетиној улици, намењена за изградњу свештеничких станова. Уколико се „црква и зграде не озидају у року“, одредбама уговора предвиђено је његово поништавање, уз право Општине београдске да може располагати земљиштем и недовршеним објектима: Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, Детаљни урбанистички план за блок између улица Кнез Милетине, Гундулићевог венца и Дринчићеве, Београд, 1982; ИАБ, Ф 7-13-1940.

28] Бешлићев план из 1883, као и план из 1903. године показују како би овај део града требало да изгледа с примењеном ортогоналном мрежом улица, чиме је у потпуности негирано постојање Баштованске улице, а од старих уличних траса задржана је једино Дринчићева улица која нарушава предложену шему. По захтеву градоначелника Београда Косте Главинића, посао на измени планиране регулације поверен је 1903. године Грађевинском одељењу Општине београдске под руководством Димитрија Т. Лека: Документација

Завода за заштиту споменика културе града Београда, Детаљни урбанистички план за блок између улица Кнез Милетине, Гундулићевог венца и Дринчићеве, Београд, 1982.

29] *Освећење темеља нове евангеличке цркве у Београду*, Политика, 21. октобар 1940, 7; *Нова евангеличка црква у Београду*, Београдске општинске новине, бр. 10, Београд, октобар 1940, 853.

30] Током целог међуратног периода француски утицај на културу и јавни живот у Краљевини СХС / Југославији били су доживљени као израз пријатељства које је нарочито оснажено током ратне сарадње. Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књига III, Београд, 1997, 186–204; 446–447; Михаило Поповић и Јелена Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, зборник радова, Београд (Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије), 2005.

31] Француска је током треће и почетком четврте деценије двадесетог века била доминантна и стварна сила на европском тлу, а политичке, привредне и културне везе између Београда и Париза су биле нарочито блиске након Првог светског рата. Зоран Маневић, *Јуче-рашње грађевинство I*, Урбанизам Београда, број 53–54, прилог 9, Београд, 1979, 5; Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књига III, Београд, 1997, 186–204; 446–447.

32] *Освећење темеља нове евангеличке цркве у Београду*, Политика, 21. октобар 1940, 7.

33] Ј. П., *Зграда нашеј послансјива налази се у посланичком кварћу у Берлину*, Правда, 1. 12. 1940; Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 297.

34] За реализацију пројекта Државне опере у Београду расписан је међународни конкурс, а овом политичком циљу били су подређени и састав жирија и избор локације. Политички мотивисано наметање метода архитектонског стварања једне војне силе изазвало је велики отпор српских градитеља. Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 298; Александар Кадијевић, *Идеолошке и естетске основе уједиња европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века*, Историјски часопис, књ. XLV–XLVI, Београд, 2000, 255–272.

35] Најексплицитнији покушај наметања архитектонско-урбанистичких модела Трећег рајха представљала је идеја о изградњи Олимпијског стадиона на Доњем граду Београдске тврђаве. Пројектовање овог монументалног објекта поверено је професору Марху, који је претходно руководио изградњом берлинског стадиона. У изградњи Стадиона на Београдској тврђави, која је подразумевала преуређење читавог комплекса Горњег града и Калемегдана, рушење и премештање историјских и националних споменика, савременици су видели „тежњу да се уклони баш оно што сведочи о нашој борбености, о нашим победама, о нашој прошлости, о нашој судбини и независности“. Док су београдски архитекти и инжењери отворено иступали против овакве одлуке, група Вернера Марха у Берлину убрзано је радила на пројектима и макети Олимпијског стадиона, која је потом изложена приликом отварања изложбе „Нове немачке грађевинске уметности“. *Архитектура против подизања стадиона у Доњем граду*, Време, 16. 12. 1940, 10; Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 301–304.

36] У оквиру изложбе били су представљени урбанистички модели реконструкција немачких градова, попут Шперовог плана реконструкције Берлина, и Мархових пројеката за Олимпијски стадион у Берлину, Нову канцеларију Рајха, као и палате Југословенског посланства у Берлину и београдског стадиона. О стратешкој важности представљања ове спектакуларно организоване изложбе говори и

податак да је њена поставка први пут приказана ван Немачке управо у Београду. Усаглашеност домаћих градитеља у отпору према Марховом пројекту, међутим, добила је размере општејугословенског питања. Б., *Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту*, Београдске општинске новине, бр. 10, Београд, октобар 1940, 854–858; Драгомир М. Поповић, *Изложба нове немачке грађевинарства*, Уметнички преглед, бр. 8, Београд, 1940, 249–252; *Грађење сјорпјског стадиона и уређење Доњеј града*, Политика, 12. октобар 1940, 11; Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 292–308.

37] Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 300.

38] О сакралној архитектури Ота Бартнинга и његовој улози у архитектури експресионизма видети: Wolfgang Pehnt, *Die Architektur des Expressionismus*, Stuttgart, 1981, 151–152; Wolfgang Pehnt, *Expressionist architecture in drawings*, Stuttgart, 1985, str. 84–85, 114; Edwin Heathcote, Iona Spens, *Church Builders: Of the Twentieth Century*, London (Academy Press), 1997; Vitorio Gregoti, *Ekspressionizam*, u: Miloš R. Perović (prir.), *Istorija moderne arhitekture*, Antologija tekstova, Knjiga 2/B, Kristalizacija modernizma – avangardni pokreti, Beograd, 2000, 105–110; Wolfgang Pent, *Arhitektura ekspresionizma u Severnoj Nemačkoj*, u: Miloš R. Perović (prir.), *Istorija moderne arhitekture*, Antologija tekstova, Knjiga 2/B, Kristalizacija modernizma – avangardni pokreti, Beograd, 2000, 178–187; Richard Kieckhefer, *Theology in stone, Church Architecture from Byzantium to Berkeley*, Oxford University Press, New York, 2004, 93, 282.

39] Значајан број Бартнингових пројеката за црквене грађевине чува се у Архиву Ота Бартнинга при Одељењу за историју уметности Техничког универзитета у Дармштату, Немачка. Архив садржи ауторову заоставштину из најранијег периода стваралаштва: цртеже, планове, фотографије и материјал од студијских истраживања до бављења научним и теоријским радом.

40] Немачки Веркбунд – „удружење уметника, архитеката, предузетника и стручњака“, основан је на предлог Хермана Мутхесијуса (Hermann Muthesius), 6. октобра 1907. године у Минхену.

41] Поред тога што се његово име првенствено везује за изградњу црквених грађевина, Бартнинг је изradio пројекте значајног броја објеката друштвене намене, попут студентских домова, универзитетских центара, болница, фабрика, као и приватних кућа, споменика, пословних грађевина. Hans Wähner, „Bauen heißt Sichtbarwerden, heißt Bekennen“ Otto Bartning (1883–1959) – Baumeister in der Diaspora, Gustav-Adolf-Blatt 2/2008, 9.

42] Hans Wähner, „Bauen heißt Sichtbarwerden, heißt Bekennen“ Otto Bartning (1883–1959) – Baumeister in der Diaspora, Gustav-Adolf-Blatt 2/2008, 9.

43] *Освећење камена темеља немачке евангелистичке цркве у Београду*, Политика, 18. октобар 1940, 11.

44] Након Првог светског рата, значајан број објеката грађен по пројекту страних аутора потписан је и од стране наших архитеката који су руководили њиховим извођењем. Овакав вид сарадње представљао је један од метода ширења различитих европских утицаја у домаћој средини. Зоран Маневић, *Архитектура и историја (1937–1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад, 1984, 297.

45] О општим карактеристикама сакралне архитектуре у Немачкој током двадесетог века видети: Walter Zahner, *Church-building in Germany during 20th and 21st centuries*, in: Arquitecturas de lo sagrado. Memoria y proyecto (ed. E. Fernandez Cobian), Ourense, 2009, 38–71.

- 46] Hans Wähner, „*Bauen heißt Sichtbarwerden, heißt Bekennen*“ *Otto Bartning (1883–1959) – Baumeister in der Diaspora*, Gustav-Adolf-Blatt 2/2008, 8–9.
- 47] Otto Bartning, *Vom evangelischen Kirchbau in der Fremde*, U: Aus-landdeutschtum und evangelische Kirche, Jahrbuch 1936, 134–142.
- 48] Hans Wähner, „*Bauen heißt Sichtbarwerden, heißt Bekennen*“ *Otto Bartning (1883–1959) – Baumeister in der Diaspora*, Gustav-Adolf-Blatt 2/2008, 9.
- 49] Текст предавања сигниран „Belgrad, 02/12/1936“, Inventar-# neu: 2007S04563, Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt.
- 50] Сања Бојовић, *Евангеличка црква у Београду*, рукопис конзерваторског рада одбрањеног у Републичком заводу за заштиту споменика културе 2007. године, Београд, 2007.
- 51] Црно-бела фотографија ентеријера цркве сигнирана „Belgrad 1944“, Inventar-# neu: 2006F02899, Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt.
- 52] Првобитно, портал који води у цркву замишљен је у виду врата скромних димензија смештених у крајњем бочном делу фасаде. Оба улаза су задржана и приликом адаптације објекта за позориште.
- 53] На овакво првобитно решење спољашњости цркве с тремом указује скица цркве објављена у дневном листу *Политика*, као и глинени модел чија се фотографија чува у Бартнинговом архиву Техничког универзитета у Дармштату: *Освећење камена шемељца немачке евангелистичке цркве у Београду*, Политика, 18. октобар 1940, 11; Црно-бела фотографија модела цркве, с печатом на полеђини: „Deutsche Evangelisch-Christliche Landeskirche A. B. im Königreich Jugoslawien, Pfarramt Beograd“, Inventar-# neu: 2006F02891, Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt.
- 54] Историјски архив Београда, ТД Ф 7-13-1940.
- 55] Носећа конструкција се састоји од армиранобетонских стубова и греда рамовског типа, међуспратних плоча и армиранобетонских решетки кровне конструкције. *Технички опис уз Главни архитектонско-грађевински пројекат објекта „Бишеф“ шееиар у Београду*, Искра пројект, Београд, 1988.
- 56] Према првобитном пројекту, црква је на олтарској страни имала два прозора на олтарском зиду и између њих елегантан издужени крст у горњој зони. *Освећење камена шемељца немачке евангелистичке цркве у Београду*, Политика, 18. октобар 1940, 11; Црно-бела фотографија модела цркве, с печатом на полеђини: „Deutsche Evangelisch-Christliche Landeskirche A. B. im Königreich Jugoslawien, Pfarramt Beograd“, Inventar-# neu: 2006F02891, Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt.
- 57] Технички одсек Управе града Београда издао је грађевинску дозволу 7. децембра 1943. године. ИАБ, Ф 7-13-1940.
- 58] *Албум са црно-белим фотографијама парохијској дома, оишии-не и цркве*, сигнирано „Београд 1943“, Inventar-# neu: 2006V02887 Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt.
- 59] Немачка евангеличка црква имала је 1944. године 130 000 чланова, али као исход Другог светског рата многи су се повукли или су враћени у Немачку и Аустрију, или су пак страдали у сукобу и прогонима од стране нових власти. Преостало вођство цркве у Југославији морало је да се суочи са сопственом историјом, која је укључивала и симпатисање нацизма. Последица тога била је и чињеница да је Југославију напустило око 40 свештеника. Бранко Бјелајац, *Пројеситанитизам у Србији: ирилози за исијорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 36, 61, 63.
- 60] До првог стварног признања протестантских цркава од стране нових власти дошло је 1951. године, а 1952. оснива се и Савез лутеранских цркава, који прихватају и држава и Српска православна црква. Државни интерес за верске заједнице није јењавао, па је 27. маја 1953. донет основни (савезни) Закон о правном положају верских заједница, чији је кључни мотив био да изврши разраду Уставних начела о слободама и обавезама верских заједница. Од 1972. године Евангеличко-хришћанска црква а. в. припојена је Словачкој евангеличкој цркви а. в. као Мађарски сениорат, а од 1998. године поновно је успостављена Евангеличка хришћанска црква а. в. у Републици Србији, са седиштем у Суботици, која је Законом о црквама и верским заједницама призната као традиционална црква (*Службени гласник РС*, број 36/2006). Бранко Бјелајац, *Пројеситанитизам у Србији: ирилози за исијорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 36, 66–67; Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 107; Томислав Бранковић, *Пројеситанитске заједнице у Југославији 1945–1991*, Ниш–Београд, 2006, 83–84; *Конфесионална реституција као гео својинске иранзиције*, студија о трогодишњој примени Закона о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама (2007–2010), Београд, 2010, 168.
- 61] Сања Бојовић, *Евангеличка црква у Београду*, рукопис конзерваторског рада одбрањеног у Републичком заводу за заштиту споменика културе 2007. године, Београд, 2007.
- 62] Обе евангеличке цркве, и београдска и земунска, национализоване су 1945. године и тренутно се налазе у поступку реституције. У овом поступку Евангеличка хришћанска црква а. в. као правни следбеник бивше Немачке евангеличко-хришћанске цркве а. в. потражује 358 ха пољопривредног земљишта и 1 ха грађевинског земљишта, 21 пословни објекат и 32 стамбена објекта, који се највећим делом налазе на подручју АП Војводина и делом на територији Града Београда. Бранко Бјелајац, *Пројеситанитизам у Србији: ирилози за исијорију реформацијској наслеђа у Србији*, I део, Београд, 2003, 63; *Конфесионална реституција као гео својинске иранзиције*, студија о трогодишњој примени Закона о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама (2007–2010), Београд, 2010, 168, 231–232.
- 63] На основу закона који је донело Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије 21. новембра 1944. читавој етничкој групи власништво је било експроприсано без надокнаде. Не постоји писани документ о одузимању цркве, а њено укњижење у друштвену имовину уследило је тек 1969. године. Сања Бојовић, *Евангеличка црква у Београду*, рукопис конзерваторског рада одбрањеног у Републичком заводу за заштиту споменика културе 2007. године, Београд, 2007.
- 64] *Дойис Градској секретаријата за урбанизам и заштитиу живоине средине*, број XIV – 01 бр. 350.5-165 од 14. новембра 1988.
- 65] *Дойис Секретаријата за урбанизам, комунално сйамбене, ирађевинске и имовинско иравне иослове СО Сйари ирад*, бр. 1903 од 14. новембра 1988.
- 66] Историјски архив Београда, Ф 7-13-1940.
- 67] *Решење Извршној саветиа Скуйишиине ирада Београда* бр. 361-762/87 – IS од 15. јуна 1987. године којим се пословне просторије укупне површине 519 метара квадратних у Дринчићевој улици број 1 у Београду поверавају на управљање и коришћење без накнаде, на време од 10 година, Радној организацији за обављање уметничко-сценске делатности „Битеф театар“ у оснивању, у циљу обављања њене редовне делатности; *Уговор између Града Београда и Радне организације за обављање уметничко-сценске делатности „Бишеф шееиар“ о ироверавању на иурављање и коришћење без накнаде на 10 година иеиокреиности у Дринчићевој улици број 1 у Београду*, закључен 14. септембра 1988. године.

68] Битеф (Београдски интернационални театарски фестивал) од свог оснивања 1967. године непрекидно прати и подржава најновије позоришне тенденције, чиме је стекао статус једног од највећих и најважнијих европских фестивала. Промовишући највеће културне вредности, Битеф је током четири деценије свога постојања представио најзначајније представе како експерименталне тако и традиционалне форме, и угостио нека од највећих имена светске извођачке сцене. Своју припадност породици најзначајнијих светских фестивала Битеф је потврдио и добијањем престижне Специјалне награде Европске фондације „Premio Europa per il Teatro“ за 1999. годину.

69] Промена намене објекта Евангеличке цркве регулисана је *Детаљним урбанистичким планом блока између улица Дринчићеве, Кнез Милетине и Гундулићеве венца (Службени лист града Београда, бр. 20/84)* према којем се: „Објекат бивше Немачке евангелистичке цркве на углу Дринчићеве и Кнез Милетине улице приводи намени у области културе тј. за потребе музичко-сценске делатности“. У *Елаборацији детаљног урбанистичког плана* (стр. 23, тачка 2.1.2) одређено је да се „реконструкција овог објекта може одвијати у две етапе: I етапа реконструкције, адаптације објекта, подразумева исељење магацинског простора и столарске радионице Позоришта „Божко Буха“ (привремени корисник пословног простора) како би се обезбедила могућност коришћења основног дела објекта бивше цркве [...] Просторије треба реконструисати односно адаптирати према првобитном архитектонском пројекту овог објекта. II етапа може да се одвија по исељавању станара из Кнез Милетине бр. 4 и Дринчићеве бр. 2. Стамбене просторе који су првобитно припадали објекту цркве треба адаптирати за потребе нове намене“. Према: *Допис Градској секретаријату за урбанизам и заштити животног средине*, број XIV – 01 бр. 350.5-165 од 14. новембра 1988.

70] Пројектни задатак за израду Главног архитектонско-грађевинског пројекта адаптације објекта на углу улица Дринчићеве и Кнез Милетине у Београду у објекат „Битеф театар“: *Главни архитектонско-грађевински пројекат објекта „Битеф театар“ у Београду*, I фаза, Искра пројект, Београд, мај 1988.

71] Као најадекватније одабрано је решење с „моторизованим моткама“ које носе рефлекторе. *Технички опис уз Главни архитектонско-грађевински пројекат објекта „Битеф театар“ у Београду*, I фаза, Искра пројект, Београд, мај 1988.

72] Предвиђена је демонтажа постојеће таванице која се поново монтира након извођења новопроектване армиранобетонске монтажне плоче. *Технички опис уз Главни архитектонско-грађевински пројекат објекта „Битеф театар“ у Београду*, I фаза, Искра пројект, Београд, мај 1988.

73] *Главни пројекат реконструкције зграда испред Битеф театра*, РО „Зеленило“ Београд, Београд, 1988; Сања Бојовић, *Евангеличка црква у Београду*, рукопис конзерваторског рада одбрањеног у Републичком заводу за заштиту споменика културе 2007. године, Београд, 2007.

74] Посебан проблем у току адаптације објекта представљало је расељавање станара из стамбеног дела објекта. Иако је извршена премена објекта, до предвиђеног расељавања није дошло. Проблем је нарочито дошао до изражаја у решењу улазног степеништа, које су користили и посетиоци позоришта али и корисници пет станова у другом делу грађевине.

75] Покрет Старокатоличке цркве настао је након Првог ватиканског концила 1870. године, као резултат супротстављања дела немачких теолога увођењу догме о папинској непогрешивости у питањима вере и морала. Након Другог светског рата Бискупија Старокатоличке цркве Србије и Војводине постепено је почела да се гаси, а 1966. године престала је да делује као верска организација. Старокатоличка црква је најпре преименована у Старокатоличку западноправославну, а потом 1985. године у Западноправославну цркву, чије се просторије и данас налазе у Дринчићевој улици бр. 1 у Београду: Dr Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad, 2010, 95-96.

ПОСЕБНА НАПОМЕНА:

Аутор посебно захваљује господину Мајнраду фон Енгелбергу (Meinrad von Engelberg) и његовим колегама у Архиву Ота Бартнинга при Техничком универзитету у Дармштату на уступљеној оригиналној документацији и стручној помоћи; господину Дитеру Тункелу (Dieter Tunkel), свештенику Немачке евангеличке црквене општине у Београду, господину Владу Ивичику свештенику Словачке евангеличке а. в. цркве у Србији, др инж. Владимиру Валенту, професору Технолошко-металуршког факултета у Београду у пензији, и етнологу Маријану Павлову, на помоћи у прикупљању података о историји Немачке евангеличке црквене општине у Београду; Сањи (Бојовић) Тодосијевић, историчару уметности, и Љубомиру Радивојевићу, шефу технике Битеф театра, на сарадњи и предусретљивости током истраживања и писања текста.

ИЗВОРИ ФОТОГРАФИЈА:

- 1, 10 и 12: Документација ЗСКГБ, аутор: Снежана Неговановић
- 2 Музеј града Београда, Ур. 3770
- 3 и 4: Историјски архив Београда ТД Ф 7-13-1940
- 5– 9: Otto-Bartning-Archiv der TU Darmstadt
- 11 Документација Битеф театра

THE EVANGELICAL CHURCH – BITEF THEATRE IN BELGRADE

The Evangelical church in Belgrade which now houses the Bitef Theatre was built in 1940–43. This singular piece of Belgrade's architecture, constructed on the eve of the Second World War, is illustrative of the ways in which historical and social circumstances can shape the destiny of a building. Even though the use of the building has changed several times, its exterior has preserved its original appearance, while the interior underwent alterations required by its adaptive reuse in 1989. The preservation of the integrity of the building and of the dignity of its original purpose as a place of worship, as well as the presentation of its cultural, aesthetic, architectural and structural value, have been the main criteria for the heritage protection service to opt for its conversion into a space for unconventional theatrical productions, Bitef Theatre, which has been operating in it for more than twenty years.

With the construction of the Evangelical church in Drinčićeve Street the German Protestant community in Belgrade obtained their first purpose-built building. The period when the idea came into being was one of religious tolerance and improved understanding among the churches in the Kingdom of Yugoslavia, the Orthodox, the Roman Catholic and the minority Protestant. In 1940, the German Evangelical Parish submitted a request for permission to have a new church built. Under the land allotment contract of 28 February 1940 between the Municipality of Belgrade and the German Parish in Belgrade a plot of land at the corner of 1 Drinčićeve and 7 (today 4) Knez Miletina streets was allotted for the construction of the church.

The design concept was done in 1940 by Otto Bartning (1883–1959), one of the best-known and most influential 20th-century German architects and theorists. Although Bartning is mostly known for his designs for 'makeshift' post-war churches, his architectural work played an important role for many Evangelical communities outside Germany in the interwar period. His churches and community centres are scattered across Europe, notably in the Czech Republic, Poland, Romania and Slovenia. Between 1931 and 1944 he made church construction or alteration designs in Austria, Portugal, Holland, as well as Beirut, Belgrade, Barcelona and Paris. It was at the time the work on the Evangelical church in Belgrade was underway that his church in Beirut (1939) and the community centre and parish house in Barcelona (1942) were built.

In the process of design development Bartning's concept underwent certain modifications. As was usually the case with 'imported' designs, its further development was entrusted to the studio of the architect Djordje V. Staševski. Construction, by the firm of the architect Milan Sekulić, began on 20 August 1940. The consecration of the foundations of the new church on 20 October was attended by prominent figures such as Dr. Theodor Heckel, bishop of German Evangelical Church, Dr. Gerber, representative of the Gustav-Adolph Society for church construction, and Bartning himself, professor of Darmstadt University at the time.

The spatial organization of the church was directly dependent on the type of worship. Bartning's understanding of church architecture clearly reflected the influence of reformed teachings, manifested in the austerity and simplicity of form. The Evangelical church building in Belgrade has a basement, a ground-floor and three upper floors. Its plan, an irregular triangle, was dictated by the shape of the building lot. In functional and spatial terms, the building was clearly divided into two wholes: the central worship area, flanked by two lateral ones facing Knez Miletina and Drinčićeve streets respectively, housing a dwelling for the resident pastor and classrooms. The simplicity of the interior corresponds to the austere exterior, underscored by the use of rough textured handmade brick. The exterior wall surfaces are enlivened by pilasters reminiscent of Gothic buttresses, whose role is decorative rather than structural. Apart from the windows in the central zone, the building's marked verticality is achieved by the proportions of the belfry topped by a pyramid roof. The main body of the building is covered with a steep gable roof.

The first floor constitutes the focal point of the whole building. The central and largest portion of the building was occupied by the worship space with the altar in the narrower western part. Immediacy and communication between the congregation and the priest was fostered by the single space undivided into nave and aisles, which are characteristic of both Roman Catholic and Orthodox churches. The church space was covered with a wooden ceiling contributing to a good acoustic solution. The shape of the floor plan, tapering from the congregational area towards the altar, also stressed the importance of good church acoustics. The effect was additionally enhanced by the height of the church space, equal to that of the three floors of the residential part of the building. There only was, in the area of the church opposite the altar, a gallery at the height of 3.4 m or at the level of the second floor. The Protestant quest for simplicity may also account for the absence of any elaborate church furniture. Given that Protestantism rejects images of the saints, no religious painting was envisaged for the interior.